

Füzi László

Megérkezés

II. rész

Sok könyvet olvastam a múlttól és a történelemtől, ezek közül sokhoz ragaszkodom is, de talán egyik sem nőtt hozzám annyira, mint Arhur E. Imhof *Elveszített világok* (Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...) című munkája.

Ez a könyv azért foglalkoztat, most már mondhatom, hogy hosszú évek óta, mert arra kérdez rá, ami egyre többször jut eszembe, arra, hogy hogyan éltek szüleink-nagyszüleink az életüket, hogyan éljük mi, s a két élet között mi a különbség.

Számos válasz adható erre a kérdésre, az egyik nyilvánvalóan a hétköznapi szintjén, ezen a szinten aligha lehet mást mondani, mint azt, s ez egyáltalán nem elvetendő megfigyelés, hogy az élet azok számára, akik bekapcsolódhattak a fejlődésnek nevezett folyamatba, kényelmesebb lett. Márai Sándor naplóbejegyzése jut eszembe ennek kapcsán mindig, ezerkilencszáznolcvannégyben írta a következő sorokat: „Az Orwell-féle szuperponyva címesztendeje. A jóslás eddig nem valósult meg, de helyében a mindennapos valóság: a nukleáris terrorizmus már itt van. Egy levélíró nosztalgikusan említi a XIX. századot, a békés haladás emlékeit. A század küszöbén érkeztem ide, és ha visszagondolok életem első évtizedére, amikor a XIX. század még valóság volt, csak arra emlékezem, hogy a mindennapos élet elmondhatatlanul fáradtságosabb, primitívebb, egészségtelenebb volt, mint az átkozott huszadik század, amikor emberek százmillióját ölték meg háborúkban és forradalmakban, de ugyanakkor a létezés emberibb volt a tömegek számára is, mint a XIX., vagy bármely előző században.”¹ Márai évtizedeket élt Amerikában, sokat látott a világ gépiesedéséből és kényelmesebbé válásáról, a bankkártyáról alighanem ő írt elsőként a magyar irodalomban, a világ digitalizálódását viszont még nem láthatta. Mindez azonban a kényelmesség kapcsán semmivel nem csökkenti megfigyelése igazságtartalmát, a digitalizálódás pedig még inkább aláhúzza azt.

Feltehetően más válasz születik a feltett kérdésre, ha nem csupán a kényelmességet vesszük alapul, hanem a világhoz való viszonyunkról is gondolkodunk. A mindennapi s a megélhetéshez kötődő fizikai munka még az én gyerekkoromba is belopózott, szüleim és nagyszüleim életét pedig természetesen uralta. Nem volt könnyű életük, mondom, ám ezzel valójában nagyon keveset mondtam, mert el sem tudom képzelni, hogy mennyit dolgoztak életükben, szinte mindennap, s ha valaki azt mondaná, hogy ha lehetne, akkor visz-

1 Márai Sándor: *Napló 1984–1989*. Vörösváry, Toronto, 1997, 5.

szá akarnám-e állítani azt a világot, amelyikben éltek, azonnal nemet mondanék. Mégis, mindezek ellenére azt mondom, hogy amikor élhették az életüket, s a huszadik század a maga erőszakos voltával nem szólt bele azokba, akkor megbékéltebben, harmonikusabban éltek az életüket, mint ahogy mi éljük a magunkét. Írtam arról, hogy amikor nagyapám szombat délutánonként rendet teremtett maga körül, s elsöpörte az udvart, mintha a maga világában is rendet teremtett volna. Biztosan említettem, vagy említeni fogom azt is, hogy nagyanyám, amikor már egyedül maradt, de korábban is, az estéit maga töltötte el. Lepakcsolta a villanyt, s imádkozott. Hívó, mélyen hívó ember volt, mégsem tudom elképzelni, hogy pusztán csak imádkozott, akkor, azokban az órákban gondolkodhatott az életéről, családjáról, gyerekeiről.

Visszatérek Arthur E. Imhof könyvéhez. Ez a könyv végső soron azért fontos számomra, mert az előbbieken jelzett ellentmondást állítja vizsgálódása középpontjába. Azt, hogy kényelmesebb lett az életünk, s azt, hogy közben elvesztettünk valamit. Történezszerűen a jó három évszázaddal ezelőtt élt Johannes Hoos életvilágát teremti újra, azét a Johannes Hoosét, aki az észak-hesseni Schwalm-vidéken élt, a vidék egy kicsike falucskájában, Leimbachban, a Wälte-portán a tizenhetedik század utolsó és a tizennyolcadik század első harmadában. Imhof az ő életvilágát vázolja föl, ezt követően pedig a világhoz fűződő kapcsolatának mozzanatait vizsgálja. Így talál rá az élet folyamatosságát biztosító elemekre, azokra az elemekre, amelyek elődeikhez kapcsolták az embereket, s ezzel valójában az élet hatalmas folyamába is állították őket, ezek közül számos a paraszti életforma keretein belül természetesen másutt is érvényesült. Az apáról fiúra öröklődő névvel az egykor élt gazdák ugyanúgy a folyamatosság tudatát biztosították utódaik számára, mint azzal, hogy nem osztották fel a birtokot a fiúgyermekek között, ezért tudott az akár évszázadokon keresztül létezni. A biztonságérzetet szolgálta a keresztény hitbe való beágyazottságuk is. „Abból, hogy a mikrokozmosz a makrokozmosz része volt, hogy a kicsiny világok százai és ezrei bújtak meg a mindent egyesítő nagy világban – s ez a világ a keresztény elképzelések szerint a mindenható Isten óvó karjaiban nyugodott –, nemcsak az következett, hogy az egyes ember soha nem veszhetett el, és semmikor sem volt pusztán csak magára utalva. E világ-szemléletről sokkal inkább az mondható el, hogy akkor élt őseink számára képes volt lelki értelemben biztonságot nyújtani, olyan stabilitást, melynek segítségével még a legjobban dühöngő járvány, éhínség és háború idején sem zökkentek ki egyensúlyukból” – mondja a szerző. Félelmeik nekik is voltak, de ezek reális félelmek voltak, a mi félelmeink pedig a bizonytalanságból fakadnak. „Kérdés, hogy a valamikori konkrét félelmet nem cseréltük-e fel valamilyen egyre erősödő bizonytalan aggodalommal, mellyel sokkal nehezebb bánni. Mindennek az rejtőzhet a mélyén, hogy a járvány, az éhínség és a háború valamikori rémének csupán csak a felületen veszett nyoma, s valójában megváltozott, de semmivel sem kevésbé nyugtalanító formában továbbra is fenyeget. Pestis vagy más, gyorsan ölő járványos betegség helyett gyakorta halnak meg az emberek lassú, nemritkán gyógyíthatatlan betegségben, amellyel nemcsak fizikailag, hanem pszichésen is meg kell birkózniuk.” A jelenség végső magyarázatát a szerző végül is a híres Max Weber-i tétel, „a világ feloldódása a varázslat alól” felidézésével találja meg.²

2 Artur E. Imhof: *Elvesztett világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen...* Fordította: Gellériné Lázár Márta, Akadémiai Kiadó, 1992, 24–25.

Nagyanyám a maga világán belül az esti elvonulásai idején rendezhette el magában a világ dolgait. Az ő ideje és az én időm között már érvényesült a világnak a varázslat alóli feloldódását mutató, Max Weber által megnevezett jelenség. Nem a konkrét időben, hanem a generációk közötti időben, ahogy másutt is a generációk közti időben, de másik konkrét időben. Ez a jelenség áthatja a világot, figyelmen kívül nem hagyható következményei lettek az én életemre is, merthogy az az előbb említett varázslat, a család generációinak életét tekintve, a mi életünkben esett szét.

Néha azt hiszem, időnként létezik még.

S egyre többet gondolok arra, hogy akkor, amikor írásaimban feltűnt a Belső Tér kifejezés, valójában ezzel a jelenséggel kezdtem párbeszédet.

Azt is gondolom, hogy ez a mostani kísérlet, kísérlet életem első évtizedeinek végig-gondolására végső soron nem más, mint annak a beszélgetésnek a folytatása, immáron teljes egészében a belső térbe szorítva, az önmagammal való párbeszédé alakítva, amelyet elődeim folytattak a maguk Istenével.

1.

Legalább annyira idegen vagy az iskolában, mint amennyire az vagy a városban.

Belépsz a tanári szobába, ahol nem ismeresz senkit, s téged sem ismer senki. Így indul a tanári pályád.

A tanári szoba az egyik legsajátosabb hely, amelyekkel az életed során kapcsolatba kerültél. Harminc-ötven-hatvan tanár lehet benne, s mindig figyelni valaki, hogy kivel és miről beszélgetsz, vagy azt, hogy éppen más kivel és miről beszélget, a tanári szoba így soha nem mutatja meg a benne lévők egyéniségét.

Bemutatnak, kézbe veszed a naplót, elindulsz az aktuális osztály felé, s azon tűnődsz, hogy mit is írj majd a naplóba. Észreveszed, hogy jön melletted egy tanár, beszélgetni kezdtek, a kicsöngetés után, míg a tanáriba igyekszel, másik kollégával találkozol, nagyszünetben bemész a könyvtárba, beszélgetsz a könyvtár vezetőjével, így ismerkedsz meg kollégáiddal, így ismered meg az iskolát.

A napi megbeszélőnivalókon túl nehéz bárkivel is mélyebben beszélgetned. Közgazdasági szakközépiskola, a meghatározó tanárok gazdasági tárgyakat tanítanak, sokan itt végeztek közülük, mindenkit és mindent ismernek az iskola történetéből. Az igazgató pártember, igaz, nem is nagyon látod. A helyettese időse már, a végtelen türelemmel viselt kiszolgáltatottság megértővé tette mindenki iránt, valójában ő működteti ezt a hatalmas gépezetet, ő állítja össze az órarendet, ő írja ki a helyettesítéseket, figyelni, ki mikor megy be az óráikra.

Nem idegesszedik, ha nem lenne türelmes, már régen otthagytá volna az egészet, így csak mosolyog, ha valaki a gondjaival hozzá fordul.

Rövid idő múlva észreveszed azt is, hogy vannak önmagukat fontosnak tartó tanárok, ilyen a párttitkár, aki statisztikát tanít, s a felesége is, aki történetesen magyar szakos, érzed, ebből gondjaid származnak majd.

Azt, hogy a diákoknál is kádereznek, ekkor még nem tudod. A káderezés nem pontos kifejezés, annak a híre, hogy mit és hogyan tanítasz, lassan terjed az iskolában, de rövidesen érzed majd, hogy mindent tudnak rólad.

Ekkor még nem sejtéd, hogy itteni éveid alatt barátokat találsz magadnak.

2.

Belépsz az osztályba, beszélned kell, meg kell tartanod az órát, és megérezed, hogy semmit nem tudsz, nem tudod, hogyan kell beírni a naplóba, nem tudod, hogy hogyan vidd közel a diákjaidhoz az óra anyagát, feleltessél-e, vagy éppen dolgozatot írass, nem tudod azt sem, hogyan kell megszólalnod a diákjaid előtt.

Nem arról van szó, hogy nem tanultál az egyetemen, nem arról, hogy az egyetem nem készített fel az egyes tárgyaiból, hanem arról, hogy az egyetem nem is készíthetett fel a tanításra. Itt minden másképpen van, mint ahogy tanultad, mert itt nem a tudomány felől kell közelítened a tananyagot, hanem a diákjaidnak kell megtanítanod azt, amit az adott tárgyról fontosnak gondolsz.

Mindig mindenkinek másként.

Ebből következik az, hogy az egyetem nem is készíthetett fel a tanításra.

A tanulásra készíthetett fel, s a tanultak alkalmazására.

Hiába szigorlatoztál az ókori irodalmakból, itt összesen egy-két órad van arra, hogy a legminimálisabb ismereteket megtanítsd.

Töröd a fejed, hogyan lehet Janus Pannonius költészetét közelebb vinni a tizenéves gyerekekhez.

Szakközépiskolában tanítasz, heti két irodalom-, egy nyelvtanóra, két történelemóra, sok osztályban kell tanítanod ahhoz, hogy a kötelező óraszámod összejöjjön. Elsős és harmadikos osztályokban vannak óráid, két év alatt „végigtanítod” a teljes anyagot, a magyar és a világtörténelmet, mellette pedig a magyar és a világirodalmat. Érzed, hogy nagy feladatra vállalkoztál, szövegeket gyűjtesz, szakirodalmat keresel, tudod, hogy össze kell állítanod magadnak azt az anyagot, amit a tanítás alapjának tekintesz.

A tanítás ezután következhet csak. Azt is tudod, hogy éppen akkor, a tanítás közben dől el minden. Arra, hogy kinek hogyan tudod érthetővé tenni mondanódat, nem lehet felkészülni, az adott pillanatban dől le minden.

Neked nem csak magadért, hanem a tanított anyagért is helyt kell állnod. Ott, a magyarázat közben te képviseled azt, amiről éppen beszélsz.

S közben tizenéves kamaszokkal is szót kell értened.

Mindezt naponta négyszer-ötször megismétled, óránként különböző témákról beszélsz, készülnöd kell a következő napodra, ki kell javítanod a dolgozatokat, s ez így ismétlődik napról napra.

3.

Este hazamentek az albérletetekbe, csöndesen bementek a szobátokba, Ági vacsorát készít, bent a szobában terít meg, csöndesen vacsoráztok, beszélgettek.

Mindig törekedtetek arra, hogy az alapvető normákat a legvadabb körülmények közt is betartsátok.

A lakás egy hatvanas évekbeli lakótelepi házban van, akkor ezrével épültek ilyenek, minden városban, nyilván ugyanakkor a tervek az alapján. A ház négyemeletes, szintenként három lakás található benne, a lakások másfél szobásak, a középső lakásban a bejárattól jobbra és balra van a két szoba, középen a WC és a

fürdőszoba, ezek háta mögött a konyha. A két szélső lakás L alakú, az L rövidebb szárában van a konyha és a WC, majd a fürdőszoba, a hosszabbik szárában a két szoba, az egyik nagyobb és erkélyes, a másik kisebb, talán tíz négyzetméteres. A kisebbik szobát bérlitek, a falakon két ajtó, az egyik a fürdőszoba felé, a másik a nagyobbik szoba felé vezetett, ez elé az ajtó elé a mi oldalunkon szekrényt tettek, hogy az egyik szobából a másikba kevesebb zaj szűrődjön át.

Szobákat így a fürdőszoba felől közelíthetitek meg. Most kellene megmondanod, mi volt akkor, ha hazaérkezésetekkor éppen a háziak használták a fürdőszobát, de nem tudod ezt megmondani. Azt sem tudod megmondani, hogy Ági főzött-e, legalább vasárnap (a szombat akkor még munkanap volt).

Nem tudod, hogy hol reggeliztetek, a konyhát nem csak ti használtátok, a szobátok viszont alkalmatlan volt az étkezésre.

A szobai vacsorákra emlékszel, így nyilván a reggelik is a szobában történtek meg.

Arra viszont emlékszel, hogy a háziasszonyotok szólt, fürdéskor sok vizet használtok, vigyázzatok erre. Azt is mondta, az lenne a legjobb, ha hetente csak egyszer fürödnétek.

Egyébként örültök, hogy dolgozhattok, és annak is, hogy van hol laknotok.

Ma ironikusnak tűnhet ez a mondat, akkor a lehető legőszintébben mondtad volna, ha valakivel is beszéltél volna erről.

4.

Az otthonosság érzetét azonban, amennyire az korábbi közegünkből kikerülve megteremthető volt, leginkább a munkánkkal teremtettük meg.

Bárhová is kerültünk volna, azért mentünk volna oda, hogy dolgozzunk. Egerben mind a ketten találtunk magunknak állást, én akkor még szerződéssel, talán két hónapot láttam előre, így igyekeztünk minél többet dolgozni.

Nagy lendülettel tanítottam, heti huszonöt órát tartottam legalább, egy délutánomat a levelezős oktatás kötötte le újabb hat órával, színjátzó kört vezettem, versmondóknak adtam tanácsot, az óráimra készültem, abban az időszakban rengeteg jegyzetet készítettem a tananyaggal kapcsolatban, elolvastam a kötelező olvasmányokat, a rájuk vonatkozó irodalmat, akkor már talán fénymásoló is volt, kolléganőimmel terveztük, hogy a tananyaghoz kötődően adatbankot hozunk létre, hogy egy-egy téma kapcsán a készülés során a legújabb tanulmányokat minden keresgélés nélkül elővehessük. Olvastam a folyóiratokat, figyeltem az új könyveket, cikkeket írtam a *Népújtság*ba, közben pedig tartottam az óráimat, szinte folyamatosan, azokon nem csak az óra tárgyáról beszéltem, mindent aktualizáltam, amit lehetett, így hamarosan híre is ment annak, hogy az erdélyi magyar irodalomról, vagy éppenséggel a szocializmus állásáról beszéltem a diákjaimnak.

Esténként legtöbbször Varga Pistáékhoz mentünk beszélgetni, Pista is az irodalom és a politika határán élt, Marikával az iskolai dolgaimat tudtam megbeszélni, s időnként hozzánk is jöttek látogatók, nem az albérletünkbe, hanem inkább majd később, a kollégiumba, főképpen Ági kollégái, a néprajzos Kriston Vízi József, a

művészettörténész Lengyel László, s egyre sűrűbben Szabó János Győző régész, Ági „főnöke” is, az idézőjel itt különösen indokolt, mert egyetlen pillanatig sem viselkedett munkahelyi főnökként.

Az Egri Római Katolikus Négy évfolyamú Fiú Felső Kereskedelmi Iskolát 1921 őszén alapították. Ez az iskola volt annak az iskolának a jogelődje, amelyikbe bekerültem. Az iskola a Lyceumban (a mai főiskola épületében) kezdte meg munkáját. 1950-ben ezt az iskolát egyesítették a kereskedelmi leány középiskolával, akkortól a Klapka utca 7. szám alatti épületben folyt a tanítás. Az ötvenes években már itt dolgozott Csicsai József és Fazekas Bertalan, akkor, amikor én az iskolába kerültem, Csicsai József volt az igazgató, Fazekas Bertalan az egyik, az általános igazgatóhelyettes. Berci bácsi csöndesen, nagy belső derűvel mosolygott mindenem, azt hiszem, másképpen nem is viselhette el az egy életen át tartó tanítás és az elképesztő iskolai adminisztráció feszültségeit. Az iskola 1956 májusában kapta az Alpári Gyula Közgazdasági Technikum elnevezést, Alpári Gyula szociáldemokrata újságíró, majd kommunista politikus volt, a Tanácsköztársaság alatt Kun Béla bizalmasa, a Tanácsköztársaság után Oroszországba került. 1972-ben indították a számítástechnikai tagozatot, ennek vezetője 1976-tól Csöke József volt. Az iskolában az én ottlétem alatt történt az igazgatóváltás, Csicsai József helyére az iskola egykori diákja, Ferenczy Pál került. Ferenczy Pál 1987-ben meghalt, ekkor vált ki az iskolából az akkor már két számítástechnikai tagozat, létrehozták a jelenlegi Neumann János Közgazdasági Szakközépiskola és Gimnáziumot. Az a kör, amelyikhez én is kötődtem, a távozókkal tartott. Az általam megismert iskola ma az Andrássy György Közgazdasági Szakközépiskola nevet viseli, Andrássy György 19. században élt tudós, gazdasági szakember volt, tevékenysége sok szálon kapcsolódott Széchenyi Istvánéhoz.

Harminc év elmúltával az általam megismert tantestületből a folytonosságot képviselő iskolában egy tanár, Budai Lászlóné dolgozik.

5.

Egerben így lettünk otthonosak.

Természetesen ezt a mondatot is értelmezni kell.

Akkor a várost erősen zártnak éreztem, az általam megismert városok közül ma is a legzártabbnak gondolom, s noha nem tudtam, hogy melyik réteg vagy milyen csoport őrizte a város régről átmentett kohézióját, ha volt egyáltalán ilyen csoport, vagy gyakorolta a maga hatalmi befolyását, szóval nem tudtam, hogy létezik-e még valami a régi, tradicionális városból, s azt sem tudtam, hogy valójában kik és hogyan irányítják. Azért sem tudhattam ezt, mert a hagyományosan katolikus városra erős pártirányítás nehezedett, számomra, s nem csak azért, mert gyűttnem voltam ott, mindkét szféra idegen volt.

Körülményeink azonban lehetővé tették, hogy viszonylag rövid idő alatt megismerjük azt, ami egy induló értelmiségi házaspár számára egyáltalán megismerhető volt belőle.

Ebben mentoraink, Varga Pista és felesége, Marika voltak leginkább a segítségünkre. Már legalább egy évtizede Egerben éltek, Pista a főiskolán tanított, ismerte a város szellemi életét, Marika a Dobó-gimnázium tanára volt, így az

oktatásügyet látta át. Ági a múzeumban jó csapatba került, akár a múzeum munkatársain keresztül is megismerhettük volna a várost, Egerben a történelem, és így a múzeum is központi szerepet töltött be. Az én iskolám, mondom így, tradicionálisan hozzátartozott a városhoz, tanárai közül többen diákként is ott végeztek, így az iskola történetéről is tudtak mesélni, s hát ők is ismertek mindenkit.

Ági sajátos, ám pontos megfigyelése szerint Egerben, Farkas Évákat leszámítva, akik minden vonatkozásban eltértek az átlagostól, egri születésűek ottani három évünk alatt nem hívtak meg bennünket magukhoz, s nem is látogattak meg bennünket, pedig a múzeumban és az iskolában is meghatározó személyiségeket ismertünk meg, s erős beszélgetőkapcsolatban voltunk velük.

6.

Az egyik legfontosabb emlékkép Egerből, levelem érkezett Ilia tanár úrtól.

Azt hiszem, soha annyi levelet nem kaptam tőle, mint akkor, pedig levelezésünk átszövi az életünket.

Soha annyi levelet nem kaptam tőle, mint akkor, s olyan hosszúakat sem kaptam tőle, mint akkor. Hosszú, sűrűn gépelt levelek voltak, négy-öt oldalasak, hírek Szegedről, az egyetemről, s az irodalmi élet történéseiről. Az irodalom és a politika átszötte ezeket a leveleket, mint ahogy akkor az életünket is.

S akkor még nem tudtam, hogy az irodalom és politika akkor annyira sajátos kapcsolata újabb sűrűsödési pontok felé tart.

7.

Ma már nem tudom eldönteni, egri létünk szűk három évét figyelve sem tudom eldönteni, hogy az élet ottani sűrűsödésében mi mikor történt, s mi mikor és hogyan fogalmazódott meg.

Az biztos, hogy abban a pillanatban, amelyikben állásunk lett, kimondtuk azt, amiről addig alig beszéltünk, családot, gyerekeket akarunk magunk köré.

Valójában már korábban is akartunk gyerekeket, de a körülményeink nem engedték meg a gyermekvállalást.

A valódi kérdés éppen ez, azzal, hogy állásunk lett, biztosabbá vált-e az életünk, körülményeinkben történtek-e alapvető változások?

Alapszinten igen, munkánk volt, s jövedelmünk, még ha nem is nagy, arra viszont, hogy belátható időn belül, ezen most itt hosszú éveket értek, lakáshoz jutunk, semmiféle esélyt nem láttunk. A társadalmi biztonságot sem éreztük, az álláskeresésünk éppen elég tapasztalattal látott el bennünket az esetlegességekkel kapcsolatban. Abban az albérleti szobában, amelyiket Egerbe kerülésünkkor vettünk ki, egy gyermek születése után nyilvánvalóan nem maradhattunk volna. Mégsem akartunk tovább várni, mást erről nem tudok mondani.

Zsófi megszületése után az életünk is más lett, mint amilyen korábban volt, ahogyan mindegyik gyermekünk megszületése után más lett, mint amilyen addig volt.

8.

Ági terhessége aztán feltette a kérdést, hova költözzünk.

Marika, Varga Pista felesége javasolta ismét csak, hogy keressük meg az Ady Endre Kollégium igazgatóját, portást keresnek a kollégiumba, a feladat nem sok, éjszakánként a diákokat kell beengedni, reggelente a kollégium előtti részt és a feljárókat kell elsöpörni, télen a havat eltakarítani, illetve nyáron kell ügyeletet tartanunk, mert akkor a turisták a Szépasszonyvölgyből általában éjszaka jönnek haza. Cserébe egy nagy, szoba-konyhás, fürdőszobás lakást kapunk, ráadásul Eger főutcáján, a Széchenyi utcán, a ciszterci templom és a Dobó István Gimnázium épülete között. Valamikor az ekkor már kollégiumként szolgáló épület rendház volt.

Megegyezésünk után beköltöztünk a kollégiumba, a tanítás után éjszakánként a későn visszajövő diákokat engedtem be, reggel söpörtem a járdát, aztán mentem tanítani.

Innét a Dobó térhez egy rövid utca vezetett, az pedig már a Vár alatt volt, s mindenben élvezhettük a városközponti lét előnyeit. Ide az iskolám is közel volt, a kollégiummal majdnem szemben volt a mozi, hozzá közel a könyvesbolt, aztán egy sarki bolt, cukrászda, s már a Lyceum épülete következett, akkor a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola épületeként szolgált, a helyiek nemes magyaráttal „hogya s mint főiskolának” nevezték, ma Eszterházy Károly nevét viseli a főiskola. Az előbb leírt szakasszal szemben áll az érseki palota, a Lyceummal szemben pedig a Bazilika, az egri főszékesegyház.

Zsófi megszületése után Ági sokszor sétált el vele az iskolámig, a Népkertben pedig már ketten vigyáztunk rá.

Egerben albérlettel kezdtünk, onnét kerültünk be a kollégiumba, Kecskeméten megint albérlet következett, aztán egy tanácsi bérlemény, s ezerkilencszáznyolcvannégyben az első önálló lakás.

Lehet, hogy szerencsések voltunk, a végzés után öt évvel már volt lakásunk.

Ha ma Egerre gondolok, akkor nem a Vár képe ötlik fel bennem, hanem a Népkerté, a népkerti séták lányunkkal és a belváros apró, a Dobó tér irányába futó utcáinak a képe. A „keskeny utcák alkotta belváros katlana”, ahogy Kálnoky László írta.

Kálnoky Lászlóról és költészetéről egyébként akkor senki nem beszélt Egerben, pedig a Kortárs abban az időben közölte gyilkos iróniával megáldott Homálynoki Szaniszló-történeteit. Számomra ezek a történetek azért is érdekesek voltak, mert ismertem a történetek szereplőit, így a subalyuki barlang Neander-völgyi leletét megtaláló Dancza Jánost, akit Kálnoky László Balga Mártonként emlegetett, s aki 1945 után a város rendőrkapitányaként szolgált, emberei a költő családjától könyveket koboztak el.³ (Az említett lelet feltárása még 1932-ben történt.)

3 A témához elolvasandó Kálnoky László *Egy hiéna utóélete és más történetek* című verseskötete, a könyv a Magvető Kiadónál jelent meg 1981-ben.

9.

Egri éveinkre most már menthetetlenül visszafele nézek.

Az a három év a legteljesebb jelen idő volt számunkra.

A jelen foglalkoztatott bennünket, talán ezért voltunk naivak is.

Megdöböntünk, ha valaki rosszat gondolt rólunk.

Akkor is megdöböntünk, ha valaki a saját eszközeként akart használni bennünket.

Nem tudtuk, hogyan működik a társadalom, nem ismertük az emberi és társadalmi játszmákat, szinte semmit nem ismertünk abból a világból, amelyikbe bekerültünk, őszinteségünk kiszolgáltatottá tett bennünket.

10.

Egerben az otthonosságot számunkra az egymással való kapcsolat mellett az embereknek az a köre jelentette, amelyekkel nap mint nap találkoztunk, beszélgettünk, s akikkel együtt dolgoztunk.

Az egri múzeum kicsi közösség volt, Ági hamar beleilleszkedett az ottani világba, én nehezebben az iskolaiba, ebben a közegeben számos megosztó egyéniséggel találkoztam. Ma azt mondom, hogy természetszerűen voltak olyan tanárok, akik semmit nem értettek a törekvéseimből, s akikkel én sem tudtam közösséget vállalni. Viszont találtam a másik ember iránt nyitott személyiségeket is, akikkel aztán a szünetekben, vagy a tanáriban töltött „lyukasórákon” hosszú beszélgetéseket folytattunk.

Szemben ült velem Éva néni, aki már addig is hosszú-hosszú éveket ölt a közgazdászképzésbe, azok közül, akik valamikor ebben az iskolában érettségiztek, s visszajöttek tanítani, mindenkit tanított. Mellettem ült Nagy Beáta, magyar-angol szakos volt, debreceniként került Egerbe, s kicsit mindig visszavágyott Debrecenbe, sokat beszélgettem vele az irodalomról. A könyvtáros tanárnő Feketéné Gruber Jolán volt, Joci, szinte az első beszélgetésünkkel felkínálta a közös munka lehetőségét, s segített is mindenben. Férjét, Gyurit is megismertük, sajátos humorral bíró ember, sokban segítette a felesége munkáját. Joci az én odakerülésemkor jött vissza gyestről, három gyermekük volt, általam korábban el nem képzelhető energiával végezte a munkáját, intézte családjá dolgait.

Ehhez a kis „csoportosuláshoz” érkezett a következő évben Éva néni lánya, Farkas Éva, aki Pécsen jogot végzett, s magyart tanított az iskolánkban. Éva és férje, Rudi sokat jártak hozzánk beszélgetni, az iskolában pedig az a kis kör, amelyet már említettem, valóban tudott együtt dolgozni, a délutáni foglalkozásokon akár még egymást is helyettesítettük, a különböző rendezvényekre együtt készítettük fel a diákokat, a műsorokat is közösen állítottuk össze.

11.

Induló osztályaim közül az akkori elsős és harmadikos osztály a legemlékezetesebb. Az elsősöknek magyart és történelmet, a harmadikosoknak történelmet tanítottam. Az elsősök között sok jó eszű, gondolkodó gyerek volt, a harmadikosoknál szinte csak lányok voltak, ha kellett, tanultak rendesen.

A következő tanévben osztályt kaptam, osztályfőnök lettem, ezt követően már szinte az osztályomról azonosítottak, jöttek a tanárok a szünetekben, ki mit és mit nem csinált, valóban minden pillanatukért felelősséggel tartoztam.

Az „osztályommal” és az általam tanított többi osztállyal is jó kapcsolatom volt, bár ez így nem mond semmit. Igyekeztem megtanítani azt, amit lehetett, a felmerülő témák kapcsán elmondtam azt, amit olvasmányaimból odakapcsolhatónak gondoltam, s megbeszéltük a világ, így az ő világuk aktuális kérdéseit is. Cserébe fegyelmet vártam volna el, fegyelmezni nem tudtam és nem szerettem, s abban a felvilágosult hitben éltem, hogy ha megbeszéljük és közösen elfogadjuk a játékszabályokat, akkor azokat mindkét fél betartja.

Nem így történt, mert nem is történhetett így, hiszen a diákok végső soron diákok, és sok vonatkozásban még gyerekek voltak.

Tanári munkám feszültségei ebből adódtak.

Minden más a körülményekből következett, s minden másnak társadalmi magyarázata volt.

12.

Tanári munkám során egyetlen diákot tanácsoltam el, éppen az osztályomból, egy nagyra nőtt, de állandóan görcsökben élő lányt.

Homéroszt olvastunk, részleteket az *Iliász*ból és az *Odüsszeiá*ból, a szövegeket kisebb értelmi egységekre bontottam, s ha ezeknek a végére értünk, akkor megpróbáltuk összefoglalni az olvasottak tartalmát. Ez a kislány sem az általa, sem a mások által olvasottak tartalmáról nem tudott egyetlen mondatot sem mondani.

Az olvasottakat nem tudta átfordítani a maga nyelvére. Órákat töltöttünk azzal, hogy próbáljuk rögzíteni az olvasottakat, nem járt sikerrel egyetlen próbálkozásom se. A helyesírása is gyenge volt, végül azt kellett mondanom az édesanyjának, nem látom esélyét, hogy lánya akár egyetlen osztályt is elvégezzen, végül kivették az iskolából.

Nagyon nehezen hoztam meg ezt a döntést, emlékeztem a magam görcseire, beilleszkedési zavaraira. Ebben az esetben mégis másról volt szó, ez a kislány valójában olvasni is alig tudott.

Buktatni a levelezősöknél buktattam, ha nem tehettem mást. Dolgozó, családos emberek voltak, tanulásra nem maradt idejük, de ha maradt is, akkor sem tudtak mást tenni, minthogy az adott szövegeket értelmüktől megfosztva megtanulják. A tudás, az ismeret a begyakorolt kereteken túl kívül maradt az életükön. Döbbenetes társadalmi tapasztalatot jelentett számomra a társadalom valójában mozdulni akaró, mert az érettségiért harcba induló részének tudatlansága.

13.

A tanítás számomra gyakorlati feladat volt.

Egy pillanatig sem foglalkoztatott a tanítás elmélete, az egyetemi pedagógia-oktatás tett is arról, hogy ne foglalkoztasson, tanárként pedig valóban nem volt időm elméleti kérdésekkel foglalkozni.

A tanítással kapcsolatban még a hogyan? kérdése sem nagyon foglalkoztatott, főképpen nem a pedagógiai tankönyvek módszertani útmutatói szerint.

A magam hangsúlyozottan gyakorlati munkájában valójában két nagy feladat kötött le, ebből a két feladatból az egyik az volt, hogy a diákokat miképpen tudom érdekeltté tenni a tanulásban, azaz miképpen tudom a tananyagot számukra is érdekessé tenni, az érdekesség itt nem a szó hétköznapi jelentésében szerepel, inkább a már említett érdekeltségre utal. Szerettem volna, ha megérik, hogy önmaguk világa és a tanult anyag között megteremthető valamiféle kapcsolat.

A második, az előbbiből fakadó feladat az volt, hogy magamban is felépítsem ezt a kapcsolódást, s azt képviseljem a diákok előtt.

Ebben a felfogásban a tananyag átrendezésére is szükség lett volna, hiszen a mában, a mindenkori mában könnyebb lett volna olyan szövegeket találni, akár csak példaként is, amelyekkel a diákjaim is kapcsolatba kerülhettek volna, s amelyeknek a segítségével önállóan tájékozódhattak volna az irodalomban. A tananyag átrendezésére természetesen nem volt lehetőségem, ezért aztán, ezért, s más okból is természetesen, sűrűn hoztam példákat az aktuális olvasmányaimból. Valójában nem az irodalomtörténetet valamilyen szinten ismerő diákokat akartam nevelni, hanem azt szerettem volna, hogy olyan diákok kerüljenek ki az iskolából, akik szeretnek olvasni, az irodalom terén képesek tájékozódni, s önállóan képesek az irodalmi értékek terén állásfoglalásra.

Mínd ezt egy szakközépiskolában, könyvelést, számvitelt tanuló diákokkal akartam elérni.

Akkor, amikor az iskolába bekerültem, erre nem gondoltam, csak a feladatot éreztem, a kihívásokat.

Gimnáziumban, ahol az irodalom fő tantárgynak számított, s nem mondjuk a politikai gazdaságtan volt az, ezt tárgyilagosan mondom, biztosan jobb eredményeket értem volna el, bár az érdeklődés kialakításában így is értem el eredményeket.

Azt hiszem, alapvetően nem a szakközépiskola volt az én ellenségem, hanem az, hogy a társadalmi értékrendet nem sikerült az iskolán kívülre szorítani.

Ideig-óráig igen, aztán az utolsó két osztályban már nem.

A tanítás terén ez volt a legszomorúbb felismerésem.

A társadalmi értékrend hatása egyetemleges, begyűrűzik mindenhova, az oktatás minden szintjére, az egyetemek magyar szakára ugyanúgy, mint a már említett szakközépiskolákba, a szakmunkásképzőkről nem is beszélek, így vele szemben egyre kisebb eséllyel vesszük fel a küzdelmet. Ez az értékrend a hagyományosnak nevezhető humán kultúrát egyre növekvő erővel zárja ki magából.

A fentebb ismertetett elképzelésben benne rejlett, hogy tanítványaimnak a kezdő tanulmányaikhoz az újabb irodalomból válasszak szövegeket, s csak később, a megismert anyaghoz kapcsolódó ismeretek, fogalmak segítségével közeledtünk volna a klasszikus szövegekhez.

Egyetlen alkalommal állt módomban legalább részleteiben az ilyen jellegű elképzeléseimet a gyakorlatban próbára tenni. Egy féléven keresztül Weöres Sándor-verseket s Örkény-egyperceseket értelmeztünk Kecskeméten, a Szórakaténusz Játékházban általános iskolás, másodikos-harmadikos gyerekekkel. Fantasztikusan fogékonyak voltak ezekre a szövegekre.

14.

Akkor két nagy ünnep volt, az iskola is két ünnepet ünnepelt meg, november 7-ét, mondom úgy, ahogy akkor mondtuk, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ünnepét, ekkor még Petri György sem írta meg a maga Brezsnyev-versét, más tartalmat adva a „nagy októberi” kifejezésnek, és április 4-ét, hazánk felszabadulásának ünnepét.

Szeptemberben kerültém az iskolába, szerződéssel, november 7-én véglegesítettek, április 4-re ünnepi műsort állítottam össze, az iskola Irodalmi Színpadának diákjai adták elő, a következő, immáron az újabb november 7-re készített műsort az iskola vezetői az ünnepség előtt legalább egy héttel meghallgatták, ebből tudtam meg, hogy azzal a korábbi műsorral valami baj lehetett.

Brezsnyev 1982-ben halt meg, ezt követően írta Petri György a Leonyid Iljics Brezsnyev emlékére című versében: „Mindenesetre: halott. / Nem veszi elő többé / a húgyfoltos sliccből a Nagy Októberit.”

Amikor átgondoltam, hogy milyen versek szerepeltek az összeállításunkban, azonnal megértettem, mi okozott gondot azoknak, akik nem csak a versekre figyeltek a műsor hallgatásakor. Számomra akkor sem volt, és ma sincs ünnepi vagy más jellegű irodalom, csak úgy önmagában, s ezeken kívül, akár ezek fölött is, egy másik irodalom, vagy maga az irodalom. A műsorban a számomra akkor fontos versek hangzottak el, ezek a versek ma is sokat foglalkoztatnak. Szerepelt József Attila Elégia című verse („Tudod-e, / milyen öntudat kopár öröme / húz-vonz, hogy e táj nem enged és / miféle gazdag szenvedés taszít ide?” – hangzott a vers számunkra akkor fontos része), szerepelt Buda Ferenc Fűvek példája című verse („Most / alszik a kuszahajú mező, / alszik a rét, / a gyöngyökkel telehintett, lábon libegő / selyem-ezred, / alszik a milliós sereg. / Gondjaim ébren vannak, / éjjel is enni kérnek, / törékeny gyermektenyérrrel a vállamra nehezedenek. / De nékem a fűvek példája erőt ad, / s az évig épülő láthatárok között / én már csak dolgozni akarok, álmomban is / dolgozni felnőtt felelősséggel, / földnek támaszkodó vaslétra-akarattal, / fejemet fölelelem, mint a fűvek, a zöld katonák”, ugyancsak az általunk hangsúlyozott részt idéztem), szerepelt Szilágyi Domokostól a Vád című vers, Utassy Józseftől a Szélkiáltó, akkortájt jelent meg az Életünkben, teljes, feketére nyomott oldalon, kiáltó fehér betűkkel („Jaj, ne hagyjatok magamra, / jaj, ne hagyjatok magamra, / ne száműzzetek a dalba, / ne száműzzetek a dalba: / jaj, ne hagyjatok magamra! // Furcsa tömlőc ám az ének, / furcsa tömlőc ám az ének, / rabja vagy, de mégse véd meg, / rabja vagy, de mégse véd meg: / furcsa tömlőc ám az ének. // Engemet ha árván hagytok, / engemet ha árván hagytok, / ti is egyedül maradtok, / ti is egyedül maradtok: / engemet ha árván hagytok. // Jaj, ne hagyjatok magamra, / jaj, ne hagyjatok magamra, / ne száműzzetek a dalba, / ne száműzzetek a dalba: / jaj, / ne hagyjatok magamra!”), s szerepelt Farkas Árpád Avaron című verse, a kötetből az akkor megjelölt részeket idézem: „Orra bukva az avaron, / Forogva mennyköves határon / az ember mondja a magát, / mint akit nem vertek még szájon [...] Orra bukva az avaron, / és menni tovább mégis, / ébreszteni a nagyra nőtt, de alvó jegenyét is[...] Orra bukva az avaron, / a veszélyt megkeresni, / derékig csonterdőben is / csak menni, egyre menni, / mint kire országló erőt / s egy ilyen földet szabtak, / hogy óvja lélegzetenként / e keserves hatalmat.”

Nyilván ez volt a gond, hazánk felszabadulásának 35. évfordulóján az „orra bukva az avaron”, s az, hogy „az ember mondja a magáét / mint akit nem vertek még szájon”, s a többi vers. Az „én már csak dolgozni akarok, álmomban is / dolgozni felnőtt felelősséggel” sorok, mert a felnőtt felelősségre nem volt lehetőségünk. A verseket egyébként nem politikai céllal választottam, azaz nem a felszabadulás említése ellen, hanem inkább társadalmi, avagy szociális indulattal az adott világ ellen.

Farkas Árpádot megőriztük magunknak, amikor Farkas Éva az iskolába került, Farkas Árpád egyik versének címe után nevezték az általa létrehozott együttest Dúdolóknak, sűrűn énekelték: „Havazás lennék, lengőn áldó, / gyűrött arcokra, földre szálló, / vigasztaló-nagy csöndes ének, / lélegzete a mindenségnek.”

15.

Az iskolába katonai kollégisták is jártak, olyan fiatalok, akik, vagy ha nem ők, akkor a szüleik a középiskolai jelentkezésükkor vállalták, hogy az érettségijük után katonai főiskolára jelentkeznek, pontosabban, az érettségi után automatikusan mehettek tovább katonai főiskolára.

Könnyű volt őket felismerni, civil, de egyforma ruhájuk volt.

Minden osztályban a bemutatkozás során megkérdeztem, mi céljuk, hova akarnak jelentkezni, milyen pályára készülnek.

Az egyik katonai kollégista fiú, talán éppen a legkisebb, gondolkodás nélkül közölte, hogy politikai tiszt akar lenni.

A miétre ismét csak gondolkodás nélküli gyorsasággal válaszolta:

Miért? A Tanár úrnak van lakása?

Pofon volt ez, nem volt lakásunk, s tudtuk, hogy jó ideig nem is lesz.

Hasonló a kiindulópontja a következő történetnek is, bár másképpen végződik, mint az előbb elmondott.

Az iskolába való kerülésem után nem sokkal a negyedikeseknél helyettesítettem valakit. Szokásom szerint a hagyományos csendes üldögélés helyett beszélni kezdtem, ott és akkor éppen Ottlik *Iskola a határon* című regényéről, nem véletlenül, hiszen ott is a katonai kollégistákkal kezdeményeztem így beszélgetést.

Már régen Kecskeméten éltünk, amikor levelet kaptam az ottani osztály egyik tagjától. A levélben annyi állt, hogy eszébe jutott az, amit Ottlik regénye kapcsán mondtam nekik, elolvasta a regényt, s beadta leszerelési kérvényét.

Lám, a „rövidre zártan értelmezett” Ottlik-regény elvégezte a maga hatását.

16.

Egerben már írtam is.

Szegeden irodalmi közegben éltem, de a legszükségesebbeken túl nem írtam semmit.

Egerben kezdtem el kritikákat, tanulmányokat írni. Biztosan bizonyítani akartam, bizonyítani, nyilván magamnak, mert az Egerbe kerülésünket kicsit „száműzetésnek” éreztem, magamon túl azonban nem bizonyíthattam senki másnak, hiszen erről, mármint arról, hogy Egerbe kerültünk, nem tehetett senki.

Inkább örülnünk kellett, hogy mindketten dolgozhatunk.

Írást kértek a *Népújságtól*, a megyei napilaptól, a *Hevesi Szemle* húsz évéről írtam, Székely János drámáiról, Bálint Sándor könyvéről. A *Forrástól* Pintér Lajos kért tőlem írást, nyilván Ilia Mihály intenciójára, már 1980 januárjában a Móra Kiadó Ezerszinű Magyarország című sorozatának három könyvéről írtam (ismerve az átfutási időket, szinte az Egerbe érkezésünk pillanatában kaphattam a felkérést).

A *Forrásba* írtuk meg Cs. Varga Istvánnal közös, egyes vonatkozásokban számomra ma már ideologikusnak tűnő, vitát kiváltó tanulmányunkat Németh László József Attila-képéről, írtam az *Alföld* Németh László-számába 1981 decemberében, aztán a *Forrásnak* kritikákat, 1981-ben Baka István, aztán 1982-ben Hornyik Miklós, majd Varga Zoltán könyvéről, s ugyancsak a *Forrásnak* átfogó tanulmányt írtam Németh László *Tanu* című folyóiratáról, az íráshoz a *Tanu* tizenhét számát Ilia Mihály küldte el Szegedről, a tanulmányt Egerben írtam meg.

Az írást már én tördeltem be a *Forrásba*, ez volt az első általam betördelt írás a lapba, akkor, amikor Goór Imre az írásomhoz ért, átadta az ollót és a ragasztót, akkor még így, „mechanikusan” tördeltünk, s hazament.

Ő ezzel fejezte be a munkáját a *Forrásnál*, én ezzel kezdtem az enyémet.

Ez már ezerkilencszáznyolcvankettőben történt.

Az Egerbe érkezésünket követő évben megírtam doktori dolgozatomat Németh László Tanu előtti korszakáról. Azt írtam meg benne, amit a szakdolgozatomba nem írtam bele, amit az íráshoz a fejemben kavargó gondolatokból nem tudtam felhozni. Így lesz ez majd később is, egy témának mindig többször futok majd neki.

Címek, rangok soha nem érdekeltek, a doktori dolgozattal nyilván megint bizonyítani akartam, s megint magamnak akartam bizonyítani.

Kecskemétre kerülésem után kért tőlem írásokat Olasz Sándor, a *Tiszatáj* és Monostori Imre, az *Új Forrás* szerkesztője.

Már a Népújságban megjelent Hevesi Szemlével foglalkozó írásom kapcsán szembe kerültem a folyóirat és a folyóirat mögött álló világ kapcsolatának kérdésével, a Hevesi Szemlé tulságosan is lokálisnak találtam, nem beszélve arról, hogy a cikk megjelenése utáni hétfőn a velem szemben ülő tanárnő azonnal megkérdezte: Miért nem szereti maga a Bandi verseit? Férfjéről, a város legismertebb ügyvédjéről, Farkas Andrásról volt szó, aki a Hevesi Szemlében számos verset jelentetett meg. Arra a kérdésre, mekkora hátország kell egy folyóiratnak, szívesen idézem Vekerdi Lászlót, aki azt mondta, legalább egy országnyi.

Az első megjelent recenziómat (!) tartalmazó Forrás-számot a kezében tartva Csőke Lajos, az iskola számítástechnikai igazgatóhelyettese (!) behívatott magához, s megkérdezte, hogy akarok-e hasonlókkal foglalkozni a továbbiakban is. Ma már aligha tűnne fel egy recenzió egy tanári karnak.

A Baka István-recenzió nyilván a szegedi kötődésem kifejeződése volt, emlékezetes Forrás-számban jelent meg, az a szám tartalmazta Vajda Mária terjedelmes, a balmazújvárosi parasztlak szexuális életéről írott dolgozatát.⁴ A Hornyik Miklós-kötetről írott kritikám ma számomra leginkább a címe miatt fontos, a rövid írás Az irodalom helyzetudata címet viselte, a Jelenkor Kiadónál megjelenő kötetem viseli majd ezt a címet, 1991-ben.

4 Vajda Mária: *Szerelmi élet Balmazújvároson* (I. „Szántottam gyöpöt...”). Forrás, ih.: 58–67.

Ezek az írások rövidek, tárgyyszerűek, talán némi görcsösség is érződik rajtuk, a személyességet teljes mértékben nélkülözik. Személyes téma majd csak 1986-ban merül fel az írásaiban, amikor Buda Ferencsel együtt utaztunk Moszkvába, aztán onnét Alma-Atába és Frunzéba, az útinaplóban egyes szám harmadik személyben írtam magamról, azaz a téma ellenére elkerültem a személyes hangú megszólalást.

17.

Sajátos módon „írtam” az első írásaimat.

Hiába vettünk az otthonról kapott pénzen íróasztalt és írógépet magunknak, bármennyit gyakoroltam, nem tudtam jól gépelni.

Így minden írásomat kézzel írtam meg, aztán azt diktáltam le valakinek, általában Áginak, a hosszabb dolgozatokat pedig az iskolában Básti Erikának, gépírást tanító kolléganőmnek. Szegeden a szakdolgozatomat Dobozi Eszter gépelte le.

Az írógépen a formálódó mondatokat nem tudtam folyamatosan javítani, ezért folyamodtam a diktáláshoz, így viszont a szöveg a felolvasás során nyerte el végleges formáját, a dikciónak megfelelően, ezt megérezve a kézzel papírra vetett változatot már nem is véglegesítettem, így annak, akinek éppen diktáltam, végig kellett szenvednie a véglegesnek tűnő szöveg megszületésének különböző szakaszait.

Nagy megpróbáltatást jelenthetett ez számukra.

A megoldást ezen a területen csak a számítógép hozta meg, a számítógép segítségével annyiszor szaladhatok neki egy mondatnak, ahányszor csak akarok, s a szöveg egészét is számtalanszor átrendezhetem.

18.

Azt mondtam, ekkor már írtam, s ha másnak nem, akkor magamnak akartam bizonyítani az írással.

Bizonyítani akartam az írással, lehet, hogy az írás szabadságával ekkor ezért nem találkoztam.

A magamfajta, állandóan az irodalomra figyelő tanárember akkor meg sem tehetette volna, hogy ne próbáljon közel kerülni az irodalomhoz.

Ezerkilencszázhetvenkilenc-ezerkilencszáznyolcvan körül hirtelen izgalmas lett az irodalom, viták folytak, szellemi mozgalmak indultak, barátaim folyóiratokba írtak, lapot szerkesztettek, jöttek a hírek egy-egy felszólalásukról, így Elek István vagy Zalán Tibor felszólalásáról a fiatal írók helyzetéről tartott szentendrei tanácskozáson, én pedig azt éreztem, hogy elzártam magamat a világtól.

Az írással mintha ezt az elzártasgot igyekeztem feloldani.

19.

De talán nem is volt ez elzártaság.

Jöttek a lapok, hihetetlenül izgalmas anyagokkal. Mintha gátszakadás történt volna, mintha az irodalmi folyóiratok egyre inkább a jelenhez akartak volna szólni.

A folyamatokból szinte lehetetlen kiemelni a meghatározó mozzanatok. Abban, amit mondok, nincs történelmi megfontolás, nem az utókorig eljutott ember mérlegelésével mondom azt, amit mondok, hanem az egykori olvasó emlékeit felidézve.

A sort, mondjuk, a *Forrás* 1979. szeptemberi száma nyitotta meg, ez a Fiala Írók Találkozójának anyagát hozta, a tanácskozást ezerkilencszázhetvenkilenc májusában rendezték meg Lakiteleken, Lezsák Sándor szervezésében. A számot már Egerben vásároltam meg, őrzöm azóta is. Ezen az őszön jelent meg az *Életünkben* Zalán Tibor *Arctalan nemzedék* című írása, ez az írás az önmaga helyét követelő fiatal irodalom jellemzőit mutatta meg. Ezerkilencszáznyolcvan februárjában a *Forrásból* pengével vágta ki Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című írását, az írás másolatát Görömbei Andrástól kaptam meg Cs. Varga Pistáéknál, a *Mozgó Világ* ekkor már rendszeresen jobbnál jobb számokkal jelentkezett, 1980 decemberében jelent meg Andor Mihály számomra rendkívül fontos tanulmánya az oktatásügyről, az *Életünk* ezerkilencszáznyolcvan januárjától kezdte közölni Simonffy András *Kompország katonái* című, a történelmi gondolkodásból eltüntetett magyar kiugrási kísérlet történetét feltáró történelmi kollázsregényét, a közlés majd csak a következő évben fejeződik be. A *Tiszatáj* ezerkilencszáznyolcvanban adja közre Csoóri Sándor *A magyar apokalipszis* című nagyesszéjét a második magyar hadsereg doni pusztulásáról, ugyancsak a *Tiszatájban* jelent meg, ezerkilencszáznyolcvankettő szeptemberében Köteles Pál írása *Töprengés egy torzkép előtt* címmel, ez az Ion Lăncrănján *Gondolatok Erdélyről* című elhíresült könyvét ismertette, az írás közlése felvetette a szerkesztőség menesztésének kérdését. Ennek az évnek a novemberében jelent meg Bauer Tamás írása a magyar gazdaságról, ezzel a *Mozgó Világ* összeállításai konkrét gazdasági és politikai kérdések elemzéséhez jutottak el. Ezerkilencszáznyolcvanhárom augusztusában a *Forrás* adott közre súlyos anyagot a második szárszói konferenciáról, ennek az évnek a végén leváltották Kulin Ferencet, a *Mozgó Világ* főszerkesztőjét, a szerkesztőség pedig lemondott. Emlékeim szerint ezzel az eszmélkedés nagy szakasza lezárult, pedig csak ezt követően jelent Nagy Gáspár *Öröknyár; elmúltam 9 éves* című verse az *Új Forrásban*, a *Forrás* népfőiskola-száma, s ezt követően menesztették a *Tiszatáj* szerkesztőit ezerkilencszáznyolcvanhatban. Az *Új Forrásban* mindezeket megelőzve ott volt még a Szilágyi Ákos által elindított nemzetvita, a történeteket hosszan lehetne sorolni.

Mindez nem állt önmagában, az Írószövetség, és akkor már a József Attila Kör vitafórumként működött, számos író-olvasó találkozóra került sor, nem beszélve arról, hogy a folyóiratok példányszáma folyamatosan emelkedett.

A *Forrás* 1979. szeptemberi számát máig őrzöm, amikor az *Antológia Kiadó* a *Fiala Írók Találkozójának* harmincadik évfordulójára emlékező kötetet készített, ezt a példányt adtam át a kiadónak, mert más bekötetlen példányt már nem találtunk.⁵

5 Fiala Írók Találkozója, Lakitelek, 1979–2009, Antológia Kiadó, Lakitelek, 2009. Szerkesztette: Tóth Erzsébet és Agócs Sándor.

20.

A fentebb megjelölt írások közéleti-politikai vonatkozásaikkal tűntek ki.

Az új irodalom olvasásának természetesen létezett az esztétikai tapasztalata is. Az újabb irodalomban, a felszín ezt mutatta, mintha kettévált volna a közéleti és esztétikai irány, névsorok, fejlődésvonalak íródtak le, szembeállítva egymással a két vonulatot.

Ezt a hasadást soha nem tudtam elfogadni, az én szememben a hagyományos közéleti irodalom, s történetesen a hetvenes évek új magyar prózája, ennek a prózájának a nyelvhasználata ugyanarra a helyzetre felel, ugyanannak a világnak a sajátosságait hozta a felszínre.

Kétségtelen azonban az is, hogy akkor a közvetlenül politikai kérdéseket érintő irodalom ragadott magával.

21.

Akár egy, akár több lap megmozdulásához a szellemi életben feltörő energiákra van szükség, ezek az energiák soha nem csak kézikönyvek által is megjelölt lapokra hatnak.

A valódi szellemtörténetnek legalább a kiemelkedő szakaszokban az elágazási és csatlakozási pontok összességét meg kellene mutatnia, más nem is lehetne a feladata.

Rendszerezhetem-e azt, ami az irodalom körül akkor történt?

Ha történész lennék, akkor talán kísérletet tehetnék a rendszerezésre, bár tapasztalatból tudom, hogy a zárt formákból éppen a valamikori élet szorul ki. De hát nem vagyok történész, így csak a személyes emlékeimet írhatom le.

Ezekben az években éreztem talán először, hogy cselekvő közösség tagja vagyok.

Cselekvő közösségé, noha magamat éppenséggel a cselekvés hiányával vádoltam.

A közösség megtapasztalása volt számomra a legfontosabb, még akkor is, ha mindez „csak” az olvasmányaimon keresztül történt meg, a magam részéről konkrét cselekvéshez nem vezetett.

Valóban nem?

Az olvasottak hatottak a gondolkodásomra, sokakkal beszélgettünk az olvasottakról, tanári munkámat áthatotta mindaz, amit olvastam, ez nem lenne elég?

Ha azt mondjuk, hogy az irodalom tette a dolgát, s amikor más társadalmi területek a maguk feladatát nem végezték el, azokból is átvett a maga számára éppen elég teendő, akkor nem is mondtunk eleget.

Ebben az időszakban az irodalom a magyar társadalom számos megoldatlan problémáját mutatta meg, s alighanem csak a hatalom erős voltának tudható be, hogy az irodalomban zajló politikai mozgások nem alakultak át társadalmi mozgásokká.

A hatalom nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy az irodalmi területen feltörő elégedetlenségek ne nőjenek át társadalmi elégedetlenségbe. A lehetőség adott volt, az új nemzedék gondolkodásmódját képviselő *Mozgó Világ*ban már benne

rejtett a nemzedéki alapon szerveződő ellenerő, nem véletlen, hogy ezt a lapot számolták fel a legelőbb.

Az irodalom területén feltörő erőt a nyolcvanas évek közepére visszaszorították, lokalizálták. Ha egy-két év még adatik számára, akkor közvetlenül a rendszerváltás előkészítője lehetett volna, így az előfutárszerep jutott neki.

22.

Napokra abbahagytam az írást, az emlékeimet próbáltam rendezni.

De nem azért hagytam abba az írást, hogy mondatokat próbáljak előhívni az időből, olvasott és beszélgetések során hallott-mondott mondatokat, tudom, azok már nem felidézhetőek, legfeljebb pár fontos mondatot-bekezdést kereshetek meg újra a három évtizeddel ezelőtti lapokban.

Az élmény intenzitásával kerültem szembe, s azzal, hogy akkor az élmények hatalmas tárházával találkoztam. Átélem majd a rendszerváltás folyamatát, de az más lesz, mint ami a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a magyar szellemi életben történt.

A rendszerváltás szükségszerűen politikai eseménysor lesz majd, más nem is lehetett volna. Szerepe lesz majd benne az irodalomnak is, azt hiszem, erősen körülhatárolt, bár nem nélkülözhető szerepe, előtte tíz évvel azonban még az irodalom jelentette a sűrűsödési pontot.

23.

Ebben a könyvben minden rólam szól, ám most ismételten szükségét érzem kiemelni, hogy az ezerkilencszázhetvenkilenc utáni nagy szellemi fellendülés számomra a valóságismeret bővülését hozta.

Azok, akik benne éltek az ekkori történetekben, szerzőként, szerkesztőként, vagy éppenséggel a másik oldalon, ellenőrként, feltehetően politikai jelenségként kezelték az ekkor történeteket, érthető módon, hiszen az akkori rendszer mindent átpolitizált. Először politikai jelenségnek minősítette azt, amit nem tudott elfogadni, aztán pedig kinyilatkoztatta róla, hogy a szóban forgó jelenséget a politikai rendszerbe nem tudja beemelni, ezért megsemmisítette.

Azt, hogy a különböző szellemi törekvéseknek a politikai mezőbe való beemelésével a hatalom éppen azt teremti meg, amit szeretett volna elkerülni, éppenséggel a politikai küzdelmet, az akkori rendszer nem mérte fel.

Visszatérek ahhoz, hogy számomra ez az időszak a valóságismeret terén adta a legtöbbet. Ezeknek az éveknek nyilván megvolt az elméleti hozadéka is, erre nem láttam rá.

A korszak legfontosabb műfajának a szociográfiát tartottam, a szociográfia mindig a reformkorszakokban tűnik fel, reformkorszaknak tűnt ez a mostani is, aztán kíméletlenül felszámolták. A lapok közül jó néhány, a *Forrás*, a *Mozgó Világ*, a *Valóság* az egyik legfontosabb műfajának tartotta a szociográfiát, par excellence szociográfus egyéniségek nőttek fel, mint például Zám Tibor, s olyan jelentős, a korszak egészét meghatározó nagy író is, mint például Hajnóczy Péter, maradandót alkotott a szociográfia műfaján belül is *Az elkülönítő* című írásával.

Szociológusok is a szociográfia irányába mozdultak el, Márkus István, Bánlaky Pál, Andor Mihály nevét említem hirtelenjében, nem beszélve az írókról, Csalog Zsolt, Mocsár Gábor, Csák Gyula, Végh Antal, Lázár István, Temesi Ferenc neve jut eszembe hirtelenjében, s természetesen az újságírók is ebbe az irányba mozdultak, itt a rádiós újságíró-páros, Hegyi Imre és Kovalik Márta nevét említem, no meg Kaposy Mártonét az Umbulda-sorozatával, s Püünkösti Árpádét, de maga a *Forrás* is azzal került közel a szociográfiához, hogy szerkesztői közül többen is újságíróként kezdték a pályájukat, ennek kapcsán elsősorban Hatvani Dánielre utalok, Zám Tibor életútja ebben a vonatkozásban is összetettebb volt.

24.

A szociográfia számos nagy témát vetett fel, mondom az egészségügyet, visszautalva Hajnóczy Péter *Az elkülönítő* című írására, az iskolaügyet, itt ismét Andor Mihály írását idézem fel, a vidékiség kérdését, ez szerepelt már a témái között is. A vidékfejlesztés, iparosítás dilemmáit, az új nemzedék helykeresését, ezzel együtt a magukra hagyott falvak témakörét, itt Varga Dávid írására utalok, s a tanyakérdést, ez áll Buda Ferenc *Tanya-hazám* című nagy kompozíciójának a középpontjában, valójában nem tudósok elemzéséből vagy politikusok állásfoglalásaiból, hanem a szociográfiákból ismertem meg.

Ha a szociográfiát középponti jelenségnek tekintem, akkor azt kell mondanom, hogy ebből az irányból, vagy ha fordítok a nézőpontra, ebbe az irányba sokfelé és sokfelől vezetnek szálak. Ide kell kapcsolnom a különböző történeti és néprajzi tanulmányokat, a történeti tudatzavarral kapcsolatos megszólalásokat, és magukat a különböző konferenciákat és tanácskozásokat is, így a megvalósultak közül a fiatal írók lakiteleki tanácskozását és a FIJAK által rendezett szentendrei találkozót.

A kapcsolódó írások, mozgalmak, tanácskozások már érintették az adott politikai rendszeren való belül vagy kívül maradás kérdését is.

25.

Ebben a jelenségkörben az volt a legszebb, hogy ekkor a jelenről szólt minden.

A jelen tudatzavarától indult el Simonffy András, amikor apja történetén keresztül a második világháború magyar kiugrási kísérletéről írt dokumentumregényében, ugyancsak a jelen tudatzavarától indult el Csoóri Sándor, amikor a Don-kanyarban elpusztult második magyar hadseregről írt nagy esszéjében, a jelenről szólt mindegyik tanácskozás, a jelenről beszélt Illyés Gyula is Lakiteleken, még ha metaforák segítségével tette is ezt.

Közben az egyes tendenciák között kapcsolódási pontok is adódtak, a *Forrást* és a *Mozgót* a szociográfia kötötte egymáshoz, s a *Mozgó Világ* közölte Hatvani Dániel interjúját Csoóri Sándorral, amikor az a *Forrás*ban már nem jelenhetett meg, a *Mozgó Világ* és a *Tiszatáj* egyik, talán a leghangsúlyosabb megrendszabályozási kísérlete egybeesett, nem beszélve a FIJAK–JAK „párhuzamos történeteiről”, s bármelyik irányba is fordulunk, szinte mindenütt felmerült a második nyilvánosság kérdése.

Csoóri Sándor, akkori éveim legfontosabb szerzője így írt a Don-kanyarban elpusztult második magyar hadsereg kapcsán: „...ha igaz az a József Attila-i tétel, miszerint a nemzet közös ihlet, akkor az is igaz, hogy közös gyász is. Közös meghasonlás, közös rádöbbenés. De hát nem volt az! S nem lett az utólag sem. Élő példa rá jó néhány ismerősöm. Köztük az a jobbágykalapos tanyasi ember, aki lefagyott lábujjai miatt sántít az esőharmatos fűben, s ha röstelkedik is a gyávasága miatt, belül nyugodt: nemcsak az igazt hallgatta el, hanem a tényeket is. A szörnyűségeket egyedül élte át, egyedül hordozta negyven éve, egyedül is akarja a föld alá vinni.”⁶ Amikor ezt az írást olvastam, Kálmán bátyám jutott eszembe, aki ott pusztult el a Donnál.

A lakiteleki tanácskozás önmagában a jelenről és az új nemzedék lehetőségeiről szólt. Csordás Gábor mondta hozzászólásában: „Azt javaslom hát, lássunk hozzá, vegyünk szemügyre most már a jelent.”⁷ Ebben a vonatkozásban akár valamennyi hozzászólást idekapcsolhatnánk. Illyés nagyon egyértelműen beszélt a magyar–román viszonyról, bár bennem legerősebben a fiatal nemzedékhez szóló intelme maradt meg: „Ady nem ezt akarta, nem hasztalan könnycsorgatást. A ti első leckétek az, hogy emelt fő és mosoly. Sőt, kellő humor. Rögtön fölényre, jókedvre hangoló, még ha ez a humor az akasztófahumor is. Mert az sem mindegy, hogy a kivégzőosztag elé milyen lelkülettel áll ki az ember. A nemzet műhelyébe léptek és – éltesz isten a tisztas ipart!”⁸

Az irodalmi viták párhuzamos jelenségeire Standeisky Éva hívja fel a figyelmet akkor, amikor Németh Györgynek A Mozgó Világ története 1971–1983 című könyvét ismergetve így ír: „A szerző figyelme a régi Mozgó Világ mellett kiterjed a József Attila Körre és a Tiszatájra, de nem helyezi el témáját a korabeli kultúra és kultúrpolitika hálózatrendszerében. A Tiszatájról szóló 'párhuzamos történet' beillesztésére nincs igazán indok. Igaz, egy időszokban rokonítható a két folyóirat és a hatalom közötti viszony, de más folyóiratok – Alföld, Forrás – is szerepelhetnének 'kontrollanyagként’.”⁹

26.

Az időszak kulcsszereplője, az új nemzedék vonatkozásában mindenképpen, a *Mozgó Világ* volt.

Az ekkor fontos szerepet betöltő lapok, így például a *Tiszatáj* vagy az *Alföld* a társadalmi, történeti, politikai kérdések tárgyalásáig eljutó irodalmi folyóiratok voltak, a *Forrás* szociográfiai folyóiratként indult ezerkilencszázhatvankilencben, a *Mozgó* viszont nemzedéki lapként indult, a fiatal íróknak odavetett nemzedéki lapként, akik a maguk arcára formálták.

A *Mozgó Világ* egyedüli szerepet töltött be négy-öt éven keresztül, Veress Miklós, majd Kulin Ferenc főszerkesztése idején, az irodalomtól elindulva a közösségi cselekvés ideáját képviselte, körkérdéseivel, összeállításával, kerekasztal-beszélgetéseivel, vitáival a társadalmi élet fontos területeit térképezte fel, a szellemi-művészeti élet legfőbb irányait és ágait is összefogta.

6 Csoóri Sándor: *A magyar apokalipszis*. Tiszatáj, 1980. 10. 31.

7 Csordás Gábor: „Én dolgozni akarok...” *Forrás*, 1979. 9. 94.

8 Illyés Gyula: *Lehet még nemzedék?* U.o. 123.

9 Standeisky Éva: *Az egykori Mozgó Világ és az egykori politika* (Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*). *Mozgó Világ*, 2002. 7. 98.

Mindazt, amit a *Mozgó Világ*ról mondok, olvasóként mondom, abban a négy-öt évben, amit fénykorának tartunk, egyetlen szerkesztőjét sem ismertem, a *Mozgó* körüli szerkesztőkkel, szerzőkkel nem beszéltem, de a légkörét olvasóként is megtapasztaltam, s az máig bennem él.

Ha a *Mozgó*ra gondolok, akkor először mindig a lap légkörére gondolok, s csak utána keresgélek az emlékezetemben egy-egy írás után.

A *Mozgó* nemcsak az akkor fiatal, inkább harminc év körüli, s náluk valamivel idősebb szerzőket közölte, hanem az idősebbeket is, mégis nemzedéki lap volt.

A *Mozgó* tenni akart valamit.

Ezt éreztem rajta, a cselekvéskényszert.

Magával akarta ragadni az olvasóját, az olvasót belerántotta a lap olvasásába egy összeállítással, kérdéscsokorra adott válaszokkal, s nem engedte el, amíg az az egész számot el nem olvasta.

Egységes volt, miközben sokrétű is volt, az irodalomtól a filmig, a képzőművészetig, a zenéig, a szociográfiáig és a társadalomtudományokig.

A *Mozgó*nak az adott kérdésekben volt véleménye, s azt képviselte. A vélemények képvisellete nálunk még ma is eretnekségnek számít, akkor hatványozottan annak számított.

A *Mozgó Világ* nem csupán önmagában létezett, a *Mozgó* körül mindig történt valami, rendezvényeket szerveztek, s a hatalom is tett arról, hogy a leváltási kísérletekkel, tiltásokkal a lap körül mozgalmat „szervezzék”, egészen az ezerkilencszáznolcvanhármas végső felszámolásig. Ami utána jött, az egészen más volt, az csak viselte a *Mozgó Világ* nevet, s viseli máig, de nem az, hanem valami egészen más.

A *Mozgó* kiállításában is közel állt a fiatalokhoz. A mozgást, a lendületet képviselte a változást hangsúlyozó címlapjával, képanyagával, tördelésével, tartalmi és formai kihívásaival, provokációival.

A Kádár-korszak leghangsúlyosabb nemzedéki mozgalma a *Mozgó Világ* körül alakult ki, ezért nagy azoknak a felelőssége, akik ennek a mozgalomnak az útját állták.

A *Mozgó Világ* a mi nemzedékünk számára a folyóirat volt, pedig mi már nem fértünk bele, nem azért, mert nem akartunk, hanem azért, mert akkor még fiatalok voltunk, a mi évjáratainkhoz tartozók közül csak páran juthattak el a benne való megjelenésig.

A Mozgó Világ valóban a szellemi élet egyik centrumává vált, Reményi József Tamás, aki a Mozgó főszerkesztő-helyettese volt, az volt Veress Miklós, majd Kulin Ferenc időszakában is, a kettő között pedig a főszerkesztőt helyettesítette, ezt a jelenséget egy interjúban így jellemezte: „(...) a Mozgó Világ szinte önmagától addigra egy jegecedési ponttá vált, ahová szinte önkéntes adományokként áramlottak a legkülönbözőbb kulturális szférákból, a különböző nemzedékek felől az értékek: elkezdtek, mint egy mágnes felé vonzódni. (...) Életem legholdogabb két éve volt. Átérezni azt, hogy olyasfajta centrumba kerülsz, amelyik – hogyha semmit sem csinálsz, akkor is – valaminek a kifejeződése akar lenni. Neked az a dolgod, hogy amennyire csak bírod, ezt a valamit tedd nyilvánvalóvá. Tedd valóban publikussá. Szolgálj azt, hogy ez a láthatatlanul koncentrálódó erő nyilvánossá-

got kapjon. (...) Egyszer csak a lap elkezdett úgy működni, mint egy fórum. (...) vannak spontánul születő művek, és ezeket megpróbálok közvetíteni. Valóban megpróbálsz szerkeszteni, és nem ügyeskedni, balanszírozni vagy blöffölni. (...) A magyar értelmiség egy része megérezte, hogy van egy fórum, amelyben a legtovább el lehet menni. Ahol jelezheti az értelmiség azt, hogy a valódi szabadság esetén merre tódulna kifelé. Ahol valóban megnyilvánulhat az értelmiségi gondolat a maga valóságában.”¹⁰

Reményi József Tamás azt is érzékeltette, hogy a szerkesztőknek milyen körülmények között kellett helytállniuk önmagukért, s azért a közegért, amelyik a lap körül kialakult: „A hamar elmérgesedő vitákban el kellett viselni az álnok viperafajzat szerepét, a 'kibújt a szög a zsákból' vádját, miközben más választás nem volt: máshol, másképp lap nem létezhetett...”¹¹ Ezzel a helyzettel később magam is szembekerültem.

Érdemes pár mondat erejéig foglalkozni a „másik oldallal” is. A KISZ, merthogy 1981 tavaszáig a KISZ felügyelete alá tartozott a Mozgó Világ, és az MSZMP Központi Bizottságának munkatársai éles vitákat folytattak a szerkesztőkkel, s az úgynevezett megoldásra is ők tettek javaslatot, szóval az illetékes munkatársak is értelmezték a helyzetet. Agárdi Péter egy későbbi interjúbán például ezt mondta: „Nem a cenzurális értelemben vett kontroll hiányzott szerintem (mármint a Mozgó szerkesztőiből, F. L.), hanem a nyomtatott vitaképességet feltételező és kifejező 'polemikus kontroll’.”¹² Nem tudom másnak tartani ezt az állásfoglalást, mint egyfajta önideológiát teremtő hajlam megnyilvánulásának, hiszen nyilvánvaló, hogy a történelmi súlyú megnyilvánulások, s a Mozgó Világé kétségtelenül az volt, sok mindenre figyelnek, csak éppen az éppen aktuális hatalom kívánalmaira nem.

Még egy mondatot kell mondanom, a Mozgó Világ a lap külső megjelenítésében is közel állt a fiatalokhoz, de például azzal, ahogy a Forrás a lakiteleki találkozó anyagát közölte, Bahget Iskander fotóival, ezt sem a mai eszemmel mondom, hanem az akkorival, azonnal megemelte a közlést, Illyés vádló tekintete Bahget Iskander felvételén akkor is többet mondott az országról, mint tucatnyi tanulmány.

27.

Most, az említett lapok régi számait, vagy éppen Németh Györgynek az akkori Mozgó Világról írott könyvét olvasva merül fel bennem a kérdés, ellenzékiek voltak-e ezek a lapok?

A válasz természetesen attól függ, hogy mit tekintünk ellenzékiségnek. Ha a rendszer, mondom úgy, ahogy akkor mondták, a szocialista berendezkedés egészének megkérdőjelezését, akkor nem voltak azok, ami azonban nem zárta ki, hogy az éppen aktuális politikai gyakorlattal egyetértettek volna.

Még arra is gondolnom kell, hogy ebben az önmeghatározásban taktikai elemek is érvényesültek, a szerkesztők, de maguk a kulcsszereplők, a meghatározó

10 Németh György: *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Palatinus, 2002, 84–85. oldal, az interjú 1997-ben készült, a rövidítések az eredeti közlésben is szerepelnek.

11 Idézi Németh György, u.o. 8.

12 Idézi Németh György, u.o. 11.

jelentőséggel bíró írók többsége is a rendszeren belül maradván próbálta a maga számára a megszólalás lehetőségét biztosítani.

Németh György felvetett egy másik kérdést is, azt, hogy a *Mozgó Világ* nevezetes összeállításai megreformálhatónak mutatták-e az ország helyzetét, vagy megreformálhatatlannak?

Minden összeállítást, írást nem lehet ezzel a két jelzővel ellátott dobozva belehelyezni, voltak olyan írások is, amelyek nem erre a dilemmára futottak ki, maga a *Mozgó* egésze azonban kétségtelenül a rendszer megreformálhatatlanságát sugallta.

Számomra mindezt Bauer Tamás írása tette egyértelművé ezerkilencszáznyolcvankettő őszén, s ezt erősítette fel fél évvel később Kovács János Máttyás és Tardos Márton írása.

Mindezek között és után azzal a hittel dolgoztam, amelyikkel a munkámat elkezdtem.

Egyáltalán nem tekinthetjük véletlennek, hogy Illyés Gyula és Csoóri Sándor is foglalkozott a maga szerepének „elhelyezésével” és az ellenzéki kérdésével, erre szerepük és életük egyaránt rákényszerítette őket.

Illyés Lakiteleken mondta: „Nem először mondtam el: egy-egy országnak a jó haladása olyan, mint a római szekér. Két kereke van, az egyik a közéleti, a politikai, a másik a szellemi élet. Akkor jó, ha a kettő együtt működik. Ha kihagy valamelyik, az rögtön bajt jelez.”¹³

Csoóri Sándor a Hatvani Dánielnek adott interjújában beszélt erről. Az interjú a Mozgó Világ 1982. januári számában jelent meg, mivel a Forrásban Csoóri Egy nomád értelmiségi című írásának a lapból való kivágása után nem jelenhetett meg. Ebben az írásban egyébként Csoóri a maga metaforákkal gazdagon dúsitott nyelvén először kérdezett rá a politika működési módjára. Az interjúban mondta a következőket: „A repülő fékberendezése nem ellenzéke a motornak. Belül van a gépben, nem kívül. A mi társadalmi rendszerünkben valahogy én is így képezem az ellenzékiiséget.”¹⁴

28.

Mikor él egy folyóirat?

Abban a pillanatban, amelyikben az írás, a szerkesztő által teremtett rend találkozik az olvasó tapasztalatával.

A folyóirat valójában csak a számára adott jelen időben létezik. Az adott írás nem csupán az okkal vagy ok nélkül mellé állított írásokkal találkozik, hanem kíséri mindaz, ami megjelenését körülvette, az idő a maga karakterével, történéseivel, a lapról kialakított vélemény, az olvasó tapasztalata a lapról, az adott lap közéleti sajátossága.

Ha a folyóirat elveszíti a számára adott időt, akkor sem szöveggyűjteménnyé válik, inkább egy hatalmas, s nagyjából feltárhatatlan szövevény részévé.

¹³ Illyés Gyula: *Lehet még nemzedék?* Forrás, ih.: 121.

¹⁴ *Készülődés a számadásra – Hatvani Dániel kérdéseire írt válaszok.* Mozgó Világ, 1982. 1. 23.

Az utókor már csak ennek a szövevénynek a részeként értelmezhet egy-egy lapot, s csak ezt teheti a lapokban megjelent írásokkal is.

29.

Akkor, amikor mindez megtörtént, elégedetlen voltam magammal, azt szerettem volna, ha jobban a történesek közelében vagyok, ha írok valamit, mondjuk az iskola kapcsán, az megjelenik a *Mozgó Világban*, s így tovább.

Most viszont azt látom, hogy fölösleges volt az akkori hiányérzetem, hiszen mélyen megéltem azt az időszakot. Akkori olvasmányaim máig bennem élnek, s ez már biztosan így is lesz addig, amíg élek, ráadásaként pedig a munkámba is beépítettem azt, ami az olvasottakból beépíthető volt, nem beszélve arról, hogy számos írást megbeszéltem kollégáimmal, barátaimmal.

Emlékszem, az esti vonattal mentem vissza Pestről Egerbe, Füzesabonyban, ahol ha nem közvetlen vonattal mentünk, át kellett szállnunk az egri vonatra, Lengyel Lacival, a múzeum művészettörténészével találkoztunk, azonnal a *Mozgó Világról* beszélgettünk. Jocival a *Mozgó* minden fontosabb írását megbeszéltük, Lőkös Istvánnal, a délszláv irodalmak kitűnő ismerőjével, aki akkor már a debreceni egyetemen tanított, a Széchenyi utca és a kollégiumi feljáró találkozási pontján beszélünk a lapokról, Simonffy András könyvének részletei az *Életünkben* jelentek meg, minden részletről szót váltottunk, itt, az utcán mondta nekem, hogy szerinte a Kádár-rendszer ötvenhat legfőbb törekvéseit megvalósította, ezzel a magam kicsi tudásával, mert ötvenhatról akkor még keveset tudtam, vitatkoztam. Szabó János Győző, Ági múzeumi „főnöke” a Szolidaritás megalakulása után elment Lengyelországba és Szolidaritás-jelvényeket és Szolidaritás-plakátokat hozott be, Ilia Mihály folyamatosan informált az irodalmi élet történéseiről. Jártam a FIJAK, majd a JAK üléseire Pestre, sok látogatónk jött, Varga Pistával az irodalmi lapoknak, az *Alföldre*, a *Forrásra* és a *Tiszatájra* emlékszem, irodalmi estet rendeztünk a Művelődési Házban, szóval egy pillanattal sem mondhatom, hogy elszigetelt életet éltünk.

Elképzelhető, hogy Lőkös István a beszélgetés során Végh Antal mondataira utalt vissza. Ezeket az elhíresült mondatokat Végh Antal Hatvani Dánielnek mondta egy interjúban: „S van aztán még egy iszonyatos tabu, melyről nem tudni pontosan, ki minősíti annak, talán senki, csak úgy bennünk él, hogy 1956-ról még mindig egy mukkot se... Holott rendkívül fontos történelmi pillanat volt. Nem arról beszélek, hogy azt vitassuk meg: forradalom volt vagy ellenforradalom, hogy meddig volt jóindulatú kibontakozás, mitől vált ellenforradalommá, hanem egyáltalán a vele való foglalkozás hiányzik. Mert az nem igaz, hogy a huszadik században az egyik legnagyobb tragédiája volt a magyar társadalomnak. Szerintem ezt már kellő távlatból meg lehet ítélni. En ennél sokkal 'merekettebbet' állítok: a magyar történelemnek 1956 volt az egyetlen győztes forradalma. Győztessé tette mindaz, ami az 'események' után történt, a konszolidáció időszakában. És ami azóta történt! Hát erről is beszéljünk, de nyíltan ám, mint ahogy a demokráciában szokás beszélni a történelemről, ahol is mód van a vélemények és ellenvélemények ütközte-

tésére.”¹⁵ Látható, hogy Végh Antal a maga formuláját a „győztes 56”-ról azért alakította ki, hogy egyáltalán beszélhessen róla.

Lőkös Istvánval a különböző városok eltérő szellemi életéről is beszélgettünk. Akkor küldte meg Pintér Lajos az Európai diákdal című kötetét, ahogy az egyik versben olvastam, a „meggyzsin fedelű füzetet”. Mutattam Lőkös Istvánval, elképzelhetetlen, hogy itt, Egerben ilyen verseskönyv megjelenjen, mondta. Kiállításában és tartalmában is elképzelhetetlen, tette hozzá.

30.

Az előző bejegyzésben felbukkant Szabó János Győző neve.

Egri életünknek fontos, megkerülhetetlen alakja ő.

Régész volt, nagy tudású régész, számos nyelven olvasott, klasszikus műveltséggel rendelkezett, miközben magába forduló, zárkózott ember volt, mintha csak elvonulásainak, szakmai munkájának élt volna. Családja Pesten lakott, Gioni, mindenki így hívta, ezért mintha még magányosabb lett volna, mint amilyen valójában volt.

A papírok szerint ő volt Ági főnöke, rövidesen azonban sajátos baráti kapcsolata alakult ki, nem tudom másként mondani, a családunkkal.

Akkor kezdett látogatni bennünket, amikor már a kollégiumban laktunk, a város közepén, neki is valahol a belvárosban volt az albérlete. Azért mondom, hogy a családunkkal alakult ki a kapcsolata, mert Zsófi születése után járt hozzánk a legsűrűbben.

Ez a magába zárkózó ember minden alkalommal ajándékot hozott a mi apró lányunknak.

Aztán ültünk a parányi konyhánkban, s beszélgettünk.

Gioni, aki szakmájából következően is tisztában volt a föld alatti Eger topográfiai viszonyaival, meggyőzően bizonygatta, hogy az érsek pincéje benyúlik a konyhánk alá, így ha fűrnánk, s csak fűrnánk a cementlapon, s minden másen keresztül, akkor megdézsmálhatnánk az egyik hordót.

Komolyabb dolgokról is beszélgettünk, Ágival általában szakmai kérdésekről beszélgettek, Gioni rendszeres látogatója lesz majd Ági novaji ásatásának, mi ketten szinte mindig a politikáról beszélgettünk egymással.

Gioniban eredendő politikai hajlamok rejtőztek.

Elmesélte, amikor Nyugaton volt, hiába kötötte át az ott vásárolt könyveket a magával vitt krimik tábláiba, hazafelé a vonaton mégis lebukott, s ezért megbüntették.

Említettem már, ezerkilencszáznyolcvanegy nyarán, a Szolidaritás legfényesebb időszakában elment Lengyelországba, hogy plakátokat és jelvényeket hozzon az országba.

Az egyetemen Szűcs Jenő volt a barátja, ezerkilencszázötvenhatban Szolnokon dolgozott a múzeumban, Csalog Zsolttal együtt, ha más hatás nem érte volna, ezek akkor is elegendőek lettek volna politikai érdeklődésének kialakulásához.

15 *Elszámolnivalónk a való élettel – Végh Antal válaszol Hatvani Dániel kérdéseire.* Forrás, 1979. 8. 74.

Szolnokon összegyűjtötte az ötvenhat november elején megjelent újságokat, ezeket az ágyában őrizte, egyszer elhozta őket hozzánk.

Csak később, a megfigyelési irataimat olvasva figyeltem fel arra, hogy a „szervek” sokat tudtak kapcsolatunkról, barátságunkról.

Még azt is rögzítették, hogy Gioni meglátogatott bennünket Kecskeméten.

Szabó János Győző (1929–1986), régész, muzeológus. A budapesti egyetemen tanult őskori és népvándorlás kori régészetet, 1953–54-ben a szentesi múzeum igazgatója volt, 1954 és 1957 között a szolnoki múzeumban dolgozott, 1958-tól haláláig az egri múzeumban, őskorral, népvándorlás korról és középkorral kapcsolatos tanulmányokat publikált.

Amikor már nagyon beteg volt, felköltözött Pestre, ott látogattuk meg mi is Ágival, pár héttel a halála előtt. Szakmája jeles képviselői közé tartozott. „...kilenc nyelven olvasott, így hatalmas mennyiségű ismeret birtokában otthonosan mozgott a történeti, néprajzi és vallástörténeti témákban. Szuverén módon alkalmazta az embertan, archeozoológia és más természettudományok eredményeit. Szerénységének tudható be, hogy irtózott a közszerepléstől, remekbe szabott tanulmányai szinte kivétel nélkül magyarul jelentek meg, így sajnos a nemzetközi kutatás nem hasznosíthatja azokat” – olvastam egy tanulmányban róla.¹⁶ Halálát követően egyetemi barátai, Bóna István és Dienes István megbecsüléssel emlékeztek rá.

31.

Azt mondtam, a nyolcvanas évek elejének átpolitizálódó közegében nem tudtam megszólalni.

Ma már látom, nagy feladatnak bizonyult szellemi létezésemnek az adott körülmények között való megteremtése is.

Ez a könyv ebben a vonatkozásban is kísérlet, számomra a vele kapcsolatos egyik legfontosabb kérdés az, hogy el tudok-e benne szakadni korábbi írásaimnak a szaktanulmányokhoz való kötődésétől.

32.

A folyamatok, tendenciák mindig csak a megtörtént eseményekből bonthatók ki, akkor, amikor a történések megtörténnek, sem azok súlyát, sem jelentőségét nem érezzük, néha a korábban megtörténtekhez való kapcsolódásukat sem látjuk tisztán.

Akkor, amikor Egerbe kerültünk, úgy éreztem, mintha a világ végére kerültünk volna, otthonról nézve ez így is volt, akkor a távolságok jóval „nagyobbak” voltak, mint ma, akkor Sopron alól Egerbe eljutni, vagy éppenséggel fordítva, teljes napi utat jelentett. Pécsről sem volt ez másként, ráadásul Eger Szeged von-

¹⁶ Ilon Gábor: *Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe*. Szombathely, 1993, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Történelem Tanszék, 347–348.

záskörzetéből is kiesett, az egri középiskolákban, de a főiskolán is nagyjából Debrecenben végzett tanárok tanítottak.

Mégis, ha valaki megkérdezné, hogy hol és mikor éltünk a legintenzívebben, gondolkodás nélkül Eger és az ezerkilencszázhetvenkilenc–ezerkilencszáznyolcvankettő közötti éveket nevezném meg.

Ott született első gyermekünk, ott és akkor mértük fel magunknak a társadalmat, ott és akkor alakítottuk ki magunknak a cselekvési elképzeléseinket, valójában akkor formálódtunk olyanná, amilyenek ma is vagyunk. Ági a múzeumban megtalálta a maga szakterületét, a bronzkort kutatta, a mai napig sajnálom, hogy az Egerből való eljövételünkkel ezt a témát is elveszítette, én tanítottam, olvastam, akkor már írtam is, a délutánjaimat is az iskolában töltöttem, szakkört tartottam, vagy az irodalmi színpadosoknak foglalkozást, esténként barátinak tudott társaságban beszélgettünk akkor már leginkább politikai kérdésekről.

S ha mindezek után akár akkor, akár ma azt kérdezné valaki, hogy folytathatónak gondoltam-e akkor egri életünket, s hogy látom ezt ma, immáron az előbb említett utólagos tudással, azzal a tudással, amelyikkel a valamikor történelemből a tendenciák is kibonthatóak, akkor is nemmel feleltem volna erre a kérdésre, s most is nemmel felelnék rá.

Nem, mert minden ideiglenes volt körülöttünk. Kezdetben még az én állásom is, az albérlésünk, később a kollégiumi portáság is, amivel lakhatásunkat biztosítottuk, a bennünket körülvevő világ pedig csak apró foltokban vált otthonossá, mindent, tájat, várost, embereket, munkát újra kellett tanulnunk, fogódzónk ebben a tanulási folyamatban kevés akadt.

Így, ezzel a kettős tudattal éltünk Egerben.

Egerben valóban sokat dolgoztam, rengeteg órát tartottam, levelezős órákat is, fél év alatt a lehető legmélyebben megismertem a magyar oktatásügyet, ám nem csupán a szakma iránti szeretetből dolgoztam sokat, hanem kényszerből is. A fizetésem nagyon alacsony volt, Ágié is, mint mindig minden induló értelmiségié, ezért vállaltam a túlórákat, s minden mást, ami adódott. Az alacsony bér rákényszerített, ahogy másokkal is ezt tette, szinte minden munka elvállalására, az állandó munka pedig önmagában is hozzájárulhatott az ideiglenesség érzetének kialakulásához.

33.

Szegedre először egy év elteltével mentem vissza.

Osztálykirándulásra mentünk, az akkori harmadikosok kértek meg, hogy kísérem el őket Szegedre.

Első szabad percben bementem a Somogyi-könyvtárba.

A felesége hol van?, kérdezte a ruhatáros néni.

Eltelt egy év, s Szegeden mintha nem változott volna semmi.

(Folytatjuk)